جلوه‌هایی از تشیع در معماری اسلامی ایرانی با توجه کتیبه‌های آجری شهرستان دزفول (دوره قاجار)

عبدالامیر مقدم‌نیا[۱]، محسن حیدرنیا[۲]، صابر اداک[۳]

چکیده

این پژوهش به کارکردهای اعتقادی-اجتماعی و بررسی تجلی باورهای شیعی کتیبه‌های آجری سردَر منازل دورهٔ قاجار شهر دزفول پرداخته‌است. از روش تحقیق میدانی (مشاهده، مصاحبه و تصویربرداری از بیش‌از ۲۰۰ واحد مسکونی) و تحلیل تاریخی - نمادشناسی داده‌ها استفاده شده است. چگونه این کتیبه‌ها، فراتر از یک عنصر تزیینی، به مثابهٔ بیان مادیِ باورهای دینی و فرهنگی شیعی عمل کرده‌اند و شکل‌دهندهٔ «هویت جمعی» ساکنان این دیار بوده‌اند. گونه‌شناسی ارائه‌شده در این تحقیق، پنج گونهٔ اصلیِ «خوون‌چینی»، «حکاکی روی آجر»، «قالب‌بندی گچی»، «آجرهای مهری» و «کاشی‌کاری» را دربرگرفته‌است که مضامینی چون نام «پنج تن آل‌عبا» و آیاتی چون «بسم‌الله» و «انّا فتحنا» را در خود جای داده‌اند. شیوه‌ای که نشان از علاقه و باورهای آنان در تمسک جُستن به اسماءالله و اهل‌بیت عصمت و طهارت (ع) دارد. یافته‌ها حاکی از آن است که این سنت، ریشه در تعامل میان هنرمندان معمار و نهادهای دینی شهر داشته و نقشِ تقویت‌کنندهٔ پیوندهای اجتماعی و ناظر بر رفتار ساکنان را ایفا کرده است.

واژگان کلیدی: معماری دزفول، خوون‌کاری، کتیبه‌های آجری، تشیع، دوره قاجار.

نوع مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۵ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۰/۰۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۰۵

۱.گروه الهیات و معارف اسلامی ، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
Email: ab.moghadamnia@iau.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، گروه الهیات و معارف اسلامی ، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
Email: mheydarnia@iau.ac.ir

۳ . گروه الهیات و معارف اسلامی ، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
Email: adaksaber@iau.ac.ir

۱. مقدمه

شهر دزفول را با پیشینه‌ای کهن به‌عنوان یکی از مراکز مهم فرهنگی و مذهبی در جنوب غربی ایران می‌شناسند. معماری سنتی این شهر، به‌ویژه در دوره قاجار از غنای هنری و معنوی قابل توجهی برخوردار است. یکی از جلوه‌های بارز این معماری، کتیبه‌های آجری است که بر سر درِ منازل قدیمی نقش بسته‌اند. این کتیبه‌ها نه‌تنها از نظر هنری ارزشمندند، بلکه بازتابی از باورها و اعتقادات عمیق مذهبی ساکنان این منطقه به شمار می‌روند.

در این پژوهش، به بررسی کتیبه‌های آجری دوره قاجار دزفول پرداخته می‌شود که عمدتاً شامل نام‌های مقدس الله، پیامبر اسلام (ص) و اهل‌بیت (ع) هستند. هدف اصلی این تحقیق، تحلیل گونه‌شناختی این کتیبه‌ها و تبیین ارتباط آن‌ها با فرهنگ تشیع است.

پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که این کتیبه‌ها از چه دوره‌ای شناسایی و چندگونه بوده و چه نسبتی با فرهنگ تشیع دارند؟

۲. پیشینه تحقیق

پیشینهٔ پژوهش حاضر را می‌توان در سه حوزه اصلی دسته‌بندی کرد:

۲- ۱. مطالعات عمومی

آثار احمد اقتداری ازجمله دیار شهریاران (۵۴۴:۱۳۵۴) به‌صورت گذرا به کتیبه‌های آجری در معماری ایرانی اشاره کرده‌است. اگرچه این آثار به بررسی ویژه کتیبه‌های مذهبی نپرداخته‌است، اما زمینه‌های تاریخی و فرهنگی منطقه را روشن ساخته‌است.

۲- ۲. مطالعات تخصصی معماری

کتاب *دزفول شهر آجر* اثر غلامرضا نعیمایی، از مهم‌ترین آثار در این حوزه است که به صورت مبسوط به documenting آثار معماری دزفول پرداخته‌است. این اثر به‌صورت تصویری و توصیفی، کتیبه‌های آجری را ثبت کرده است.

کتاب *آجرستان* مجموعه مقالات همایش ملی آجر و آجرکاری در هنر و معماری ایران است که برای نخستین بار به‌صورت اختصاصی به مباحث تاریخی و زیبایی‌شناسی آجر و تزیینات آجرکاری از آن جمله تبیین معیارهای طراحی نمای جداره‌های شهری پرداخته است و فرهنگستان هنر در سال (۱۳۹۷ ش) آن را چاپ کرده است؛

کتاب *بررسی تزیینات آجرکاری در دوره اسلامی با تمرکز بر بافت شهر دزفول*، (۱۳۹۷ ش) مطالعات انجام داده است.

۲- ۳. مطالعات زیبایی‌شناختی

مقاله بررسی نقوش آجری در تزیینات کتیبه سردَر ورودی خانه‌های تاریخی در سال (۳۹۸ ش) ازجمله پژوهش‌هایی است که به بررسی زیبایی‌شناختی نقوش آجری پرداخته است. تمایز پژوهش حاضر با آثار پیشین تأکید ویژه بر تحلیل مضمونی و دین‌محور این کتیبه‌ها و ارائه یک گونه‌شناسی نظام‌مند است.

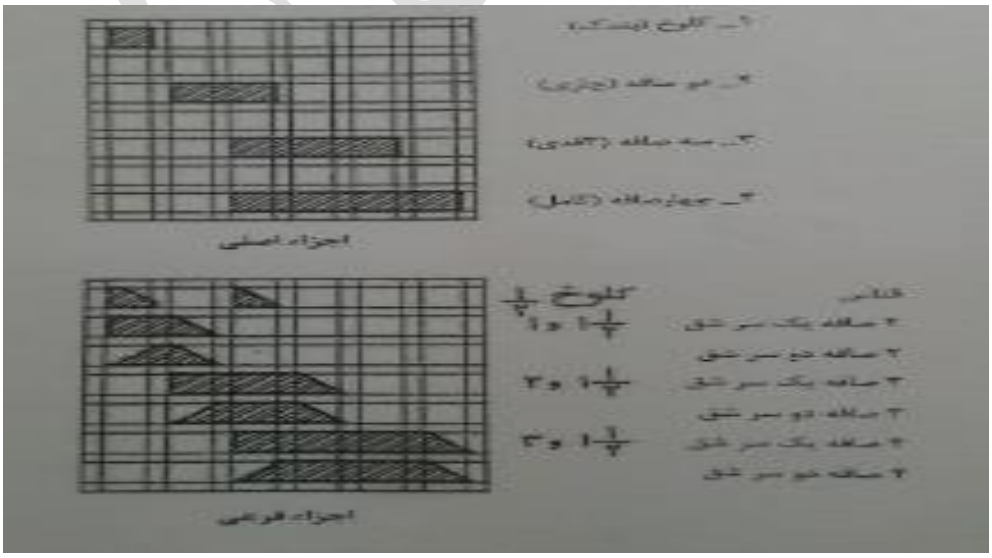
۳. جایگاه دزفول و زمینه‌های تاریخی - مذهبی

شهر دزفول مرکز شهرستانی به همین نام است که جزء استان خوزستان در جنوب غربی ایران واقع است و در ° ۳۲و ٰ۲۵ عرض شمالی و ٰ۴۸ و ٰ۲۸ طول شرقی از نصف‌النهار گرینویچ واقع است. فاصله آن تا شوشتر که در جنوب شرقی دزفول است ۵۰ کیلومتر (۱۲ فرسنگ) و تا ایستگاه راه آهن اندیمشک قریب به ۹کیلومتر (دو فرسنگ) است. در ساحل شرقی روز «آبدیز» قسمت اصلی و قدیمی شهر بنا گردیده و پل آن تقریباً به طول ۳۹۳ متر است و فعلاً ۱۶ دهنه (متفاوت) (دانشور، ۱۳۲۶: ۳۳). بر روی پی قدیمی ساخته شده (THE ENCYCLOPAEDIABRITANNICA ;۱۹۲٦: ۳٤۸) و بر زیبایی شهر می‌افزاید.

شهر دزفول با پیشینه‌ای کهن، دارای بافت قدیمی به مساحت ۲۴۴ هکتار است. شهرستان دزفول با توجه به اهمیتی که در به کارگیری آجر و به دلیل وضعیت پخت آجر نرمی و لطافتی در هنگام برش دارد، توانسته اشکال مختلفی از آیات و نشانه‌های اعتقادی در قاب‌های شکیل تراش‌شده آجری، و یا قالب عنصری خوون به معرض دید عموم قرار دهد که یکی از هزاران تکنیک‌های آجرکاری ایرانی است. خوون هنر صنعت تراش آجر است. خوون‌کاری در معماری سنتی دزفول ویژگی منحصربه‌فردی دارد که جغرافیای طبیعی زمینه استعدادآفرینی آن را فراهم کرده است،

کتیبه‌نگاری بر پیشانی ورودی خانه‌ها، سردَرنویسی در صنعت خوون‌کاری سابقهٔ دیرینه دارد؛ اما تاریخ دقیق که از چه زمانی این حرکت زیبای اعتقادی شروع و به کار گرفته شده‌است بر ما پوشیده است؛ اما از قدیم‌ترین ابنیه‌های به‌جای‌مانده آنچه می‌توان مشاهده کرد آن است که ترسیم زیباترین نقوش آجرکاری از اواخر عصر صفویه رشد و تعالی خود را در این دیار به اثبات رسانده و همین خود دلالت بر قدمت آن دارد. چراکه پیش‌تر از آن زمان قطعاً در قرون گذشته ساخت‌وساز خوون‌کاری و استفاده از کتیبه‌ها جزو کارهای رایج در معماری بوده که مراحل تکاملی خود را تا سلسله پهلوی اول حفظ کرده است و امروز به‌عنوان نمادهای زیبایی‌شناسی‌اند و در عصر و دوران ما به کمال و اوج شکوفایی رسیده‌اند

قدیم‌ترین و کهن‌ترین اثر که تاریخ تشیع را نشان دهد کجاها یافت می‌شود؟

۱. کلیه اشکال و نقوش خوون‌کاری در کارکرد متفاوت آجر و کلوخ‌های تراش‌خورده معنا پیدا می‌کند

تصاویر برگرفته از کتاب دزفول شهر آجر

از سویی دیگر این شهر در دوره قاجار به‌عنوان یکی از مراکز مهم فرهنگی و مذهبی در منطقه شناخته می‌شد. وجود حوزه‌های علمیه متعدد و خاندان‌های علمی بزرگ از دوره صفویه به بعد، فضایی فرهنگی – مذهبی را رقم زده بود که در آن، علما نه‌تنها نهاد دین که هدایتگر ذوق و هنر عمومی نیز بودند. برای بررسی علل بهره‌برداری از اسماءالله و نام معصومین (ع) در فضاهای مسکونی که چنین پنداشته می‌شد به کارگیری این اسامی به مسجد و حسینیه و بناهای مذهبی باید منحصر باشد، نقش حوزه‌های شیعی، علما و فضلای شریعت در توجه دادن استادکاران این هنر و آحاد افراد جامعه به این کار حسنه نقش برجسته‌ای است.. این موضوع زمانی بهتر قابل درک است که مروری بر تاریخ حوزه علمیه دزفول و علمای آن داشته باشیم.

۳- ۱. حوزه علمی دزفول و پیوند آن با هنر کتیبه‌نگاری (خوون کاری)

حوزه علمی دزفول دارای پیشینه چند صدساله است و از اواخر صفویه تا اواخر دوره قاجار دوران حیات فعال خود را داشته است اما در دوره پهلوی اول و دوم با سیاست سرکوب حوزه‌های علمیه در ایران این نهاد دینی رو به ضعف نهاد و حوزه علمی دزفول نیز همانند دیگر حوزه‌های علمی کشور رو به افول گرایید.

تاریخچه این حوزه نشان می‌دهد که که ازنظر ابعاد کیفی (علمی) و کمی، این حوزه یکی از مؤثرترین نهادهای فکری و فرهنگی و حتی سیاسی – جتماعی دوران معاصر ایران بوده است. حضور بیش‌از ۱۵ خاندان علمی از اواخر صفویه تا دوره قاجار حکایتگر پیشینه عمیق این حوزۀ علمی در این شهرستان است. خاندان معزی، خاندان شیخ‌الاسلام عاملی، خاندان انصاری، خاندان سادات آقامیری، خاندان سادات گوشه، خاندان بیگدلی، خاندان غفاری و خاندان قاضی از مشهورترین خاندان علمی هستند که مراجع عظام تقلید، فقها و علمای بزرگی را در خود پرورش دادند. برخی از این مراجع و علما مایه فخر و مباهات نه‌تنها خوزستان، بلکه جهان تشیع هستند. شخصیت عظیم‌الشأن و کم‌نظیر شیخ اعظم انصاری (م:۱۲۸۱ ق) که بیش‌از دویست سال است تمام حوزه‌های علمی شیعه از دانش و آثار او بهره‌مندند، شیخ اسدالله معزی معروف به صاحب مقابیس و کشف‌القناع، علامه سید عبدالباقی آقامیری، آقا شیخ محمد حسن انصاری داماد شیخ اعظم انصاری، آقا شیخ محمدطاهر معزی، آقا سید صدرالدین کاشف، آقا سید حسین بزرگ ، آقا شیخ سلیمان عاملی، آقا سید ابراهیم غفاری، آقا شیخ محمدرضا معزی، آقا شیخ محمدمهدی بیگدلی و ... حوزه علمی دزفول با حضور این خاندان‌ها و صدها شخصیت برجسته و نام‌آور در دوره قاجار به اوج و شکوفایی خود رسید و حوزۀ علمی دزفول را به عنوان مرکز علمی در استان خوزستان به وجود آورد که به یقین در دویست سال گذشته مرجعیت علمی خود را حفظ کرد و بر حوادث و مسائل فرهنگی و سیاسی و اجتماعی جنوب ایران تأثیر فراوان گذاشت (راجی، ۱۳۸۲).

با این پیشینه و وجود حوزه‌های علمی و علما و فقهای بزرگ در دزفول پیوندی ناگسستنی و عمیق میان علما و مردم به وجود آورد که اثرات خود را به گونه‌های مختلف در تاریخ معاصر نشان داد. یکی از آن‌ها همین پیوند هنر معماری با آموزه‌های دینی و مذهبی است. به‌طور مثال مشهور است که حضرت آیت‌الله العظمی آقا سید احمد خوانساری در بازگشت از نجف به ایران وقتی وارد دزفول شد تحت تأثیر شخصیت علمی مرجع عالیقدر حضرت آیت‌الله العظمی حاج شیخ محمدرضا معزی دزفولی[٤] قرار گرفت و حدود دو

---

٤ حضرت آیت‌الله العظمی حاج شیخ محمدرضا معزی (۱۲۷۳ -۱۳۵۲ ق) از خاندان بزرگ معزی دزفولی و از علمای اعلام و مراجع تقلید و فقهای برجسته جهان اسلام و مقتدای عظیم‌الشأنی که بسیاری از مردم خوزستان و قسمتی از عراق و عربستان از ایشان تقلید کرده است. ایشان نابغه دوران و یگانه عصر خود بوده است که مرحوم آقا ضیاء عراقی از او به «فقیه فقه آل محمد صلی الله علیه و آله والسلام» یاد می‌کرد. مرحوم آیت‌الله مرعشی نجفی می‌فرمود: وقتی مرحوم آیت‌الله حاج شیخ محمدرضا معزی استاد معظم به قم تشریف می‌آورد استاد ما حضرت آیت‌الله حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی از ایشان احترام شاگرد به استاد به عمل می‌آورد و درس خود را به احترام او تعطیل می‌کرد. حقاً ما درس

سال برای کسب فیض از ایشان در این شهر توقف نمود. پس‌از مدتی در جلسه‌ای که جمعی از علما حضور داشتند معظم له فرمودند که مردم دزفول یا همه مجتهدند و یا همه کافرند و کاری به دین ندارند؛ زیرا در این مدت هیچ‌کس از من سؤال شرعی نپرسید. جناب آیه الله شیخ محمد مهدی انصاری سبط الشیخ فرمودند که آقا مردم این دیار همه متدین و متشرعند، لکن وقتی در هر محله‌ای یک یا چند مجتهد مثل آیت‌الله حاج آقا شیخ محمدرضا معزی وجود دارد. دیگر سؤالی باقی نمی‌ماند که از شما بپرسند. این مذاکره از طرفی سیطره علمی فقها و مراجع دزفول را نشان می‌دهد و از طرف دیگر نفوذ و تأثیر مستقیم تربیتی این عالمان دینی را در بین مردم آشکار می‌سازد. [۵]

این پیوند نه‌تنها در امورات شرعی و دینی تأثیر داشته است، بلکه در امور دیگر نیز جلوه‌گر شده است که یکی از آن‌ها همین پیوند هنر معماری با آموزه‌های دینی و مذهبی است.

۲. مرجع عالی قدر حضرت آیت‌الله العظمی حاج شیخ محمدرضا معزی دزفولی

آنچه حائز اهمیت این پیوند است اینکه غالباً حکومت‌ها و ادیان و فرق اسلامی سعی بر این داشته‌اند تا در ابنیه‌های تاریخی متعلق به خود دیدگاه‌ها و افکار خود را منعکس کنند. اما بنابر داده‌های تاریخی و ابنیه‌های موجود در کتیبه‌هایی که در اماکن مقدسه و غیره در دزفول وجود دارد نشانی از اهل تسنن دیده نمی‌شود. قدیم‌ترین ابنیه‌ها در منطقه دزفول قدیم (که تا پیش‌از انقلاب اسلامی، اندیمشک، شوش و حوزه آهودشت را شامل می‌شده) غالب کتیبه‌ها در جملات کوتاه و تزیینات آجری الله، محمد، علی، فاطمه، حسن و حسین در پیشانی سردَر ورودی بقاع متبرکه خودنمایی می‌کند و هیچ‌گونه نشان از تفکر و اندیشه اهل سنت مشاهده نمی‌شود.

ایشان را بهتر و عالی‌تر از درس حاج شیخ عبدالکریم مشاهده کردیم. برای آگاهی از شرح حال کامل او ر.ک: راجی، علی، تاریخ روحانیت و علمای دزفول، ج۲، ص ۷۱۳-۷۳۰.

۵ ر.ک: راجی، علی، تاریخ علماء و روحانیت دزفول، قم، انتشارات زائر، بهار، ۱۳۸۲ ش.

۳- ۲. نمادهای تشیع و اهل‌بیت (ع) در بقاع متبرکه دزفول و شوش

در منطقه شوش: مزار دانیال نبی (ع)، عبدالله بن علی (ع)، دعبل خزاعی (شاعر اهل بیت، سراینده آیات المدارس) از بقاع قدیمی و مذهبی و دینی هستند که همین موضوع را نشان می‌دهد.

بقعه محمد بن جعفر طیار: قدیم‌ترین بقعه متبرکه در دزفول منسوب به محمد بن جعفر طیار (ع) داماد امیرالمؤمنین علی (ع) و همسر ام‌کلثوم است. او در سال ۱۶ هـ.ق در فتح شوشتر به شهادت رسید[٦] و در هفت کیلومتری دزفول مدفون شده است. در این بقعه نیز کوچک‌ترین اثری به جز نمادهای تشیع در آن دیده نمی‌شود (مقدم‌نیا، ۱۳۶۹: ۱۴)

در قدیمی‌ترین کتیبه‌های کاشی‌کاری شده بر بدنه این بنا که به سبک معماری دوره صفویه است نام الله لا اله الا الله، محمد رسول الله و علی ولی الله مشاهده می‌شود. این بنا در طول تاریخ چندین بار تعمیر شده است۱.

بقعه و بارگاه مطهر حضرت سبزقبا، منسوب به حضرت محمد بن موسی الکاظم (ع) است. تاریخ ساخت بنای قدیمی با دارا بودن گنبد خیاری، گنبدهای برش داده عهد تیموری شجاع‌الدین تیمور، مشهور به امیر تیمور گورکانی (۷۱۵-۷۸۳ هـ.خ / ۷۳۶-۸۰۷ هـ.ق / ۱۳۳۶-۱۴۰۵ م) پایه‌گذار سلسله گورکانی (تیموری) است. در هر حال این بنای زیبا امروزه از بین رفته است.

دور تا دور گنبد با کاشی سه رنگ و با خط بنایی اسامی ائمه اطهار (ع) درج شده است که از سمت برداشت دوربین نام پیامبر (ص) و علی بن ابیطالب (ع) مشهود است.

بقعه خواجه علی دریابند یا سید علی سیاه‌پوش. رهبر مذهبی سلسله صفویه که از دوره حضور وی تشیع در سرتاسر این دیار رواج و تثبیت شد. خواجه علی در سفر مکه و در وقت بازگشت به ایران در این منطقه فوت کرده و در این نقطه مدفون شده‌است. .هم‌چنین در مورد خواجه علی جانشین صدرالدین شد. گفته شده‌است که او اولین فرد از دودمان صفوی بود که به اصول عقاید امامیان به‌طور علنی توجه کرد و از زمان او تعالیم نیمه مخفی طریقت صفویه، آشکارا ماهیت شیعی گرفت. تیمور بعد از بازگشت از جنگ آنقره، به دیدن خواجه علی رفت و تعدادی از اسیران جنگ آنقره را به او سپرد.

در سرتاسر بقعه بارگاه وی نام معصومین علیهم‌السلام نقش‌ونگار داشته است و با توجه به بازسازی‌های مکرر همچنان نام معصومین بر پیکره این بنا به چشم می‌خورد (نظیری۱۳۸۰: ۹۷).

مسجد جامع دزفول

قدیمی‌ترین سنگ نوشته‌ای که تعمیر مسجد را نشان می‌دهد در سردَر اصلی مسجد نصب شده که تاریخ آن (۱۱۵۷ هـ.ق) سلطنت نادرشاه افشار است که در آن مقرنس سردَر مسجد تجدید بنا شده است.

٦.ر.ک: ابن عبدالبر اندلسی، یوسف بن عبدالله (م: ۴۶۳)، الاستیعاب فی معرفه الاصحاب، تحقیق علی محمد بجاوی، بیروت، دار الجیل، ۱۴۱۲، ج۳، ص ۱۳۶۸؛ ابن اثیر، علی بن محمد (م۶۳۰)، بیروت، دار الفکر، ۱۴۰۹، اسدالغابه فی معرفه الصحابه، ج۴، ص ۳۰۸؛ ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (م۸۵۲)، الاصابه فی تمییز الصحابه، تحقیق عادل احمد عبدالموجود، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۵، ۶، ص۷.

در دو سوی خاوری دیوار ضلع شمالی بر ستون اتاق دفتر هیئت امنا و کتابخانه به‌طور برجسته کلمات «الله»، «محمد»، «علی»، «فاطمه»، «حسن»،«حسین» در بخشی از مسجد هویداست (ظاهراً در زمان سلطنت محمد شاه قاجار در تاریخ (۱۲۵۳ هـ.ق) نیز تعمیراتی صورت گرفته است.)

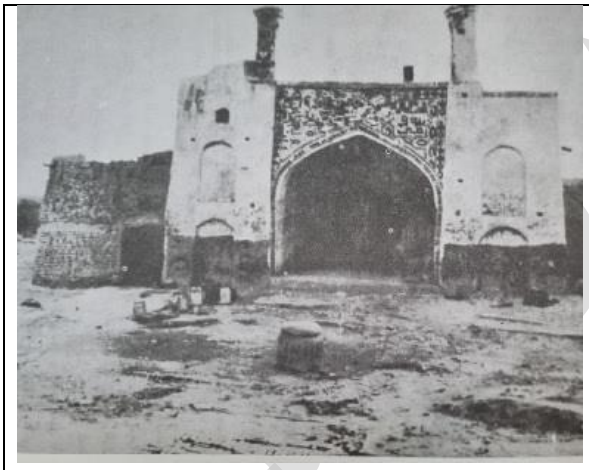
قدیمی‌ترین کتیبه مسجد جامع دزفول مربوط به تجدید بنا در دوره صفویه و در تاریخ (۱۱۵۷ هـ.ق) است که زیر مقرنس‌های سردَر قرار دارد. این کتیبه قدیمی‌ترین بخش مسجد محسوب می‌شود. همچنین، در دو سوی شرقی دیوار ضلع شمالی، کتیبه‌ای با تاریخ (۱۲۵۳ هـ.ق) وجود دارد که نشان‌دهنده تعمیر این بخش در زمان محمد شاه قاجار است.

علاوه‌بر این کتیبه‌ها، در مسجد جامع دزفول کتیبه‌هایی از دوران صفوی نیز بر سردَر درهای فلزی فعلی یافت می‌شود که معمولاً بسته است. این مسجد به طور کلی بین ۹۰۰ تا ۱۰۰۰ سال قدمت دارد و پس از پل قدیم دزفول، قدیمی‌ترین اثر این شهر آجری است.

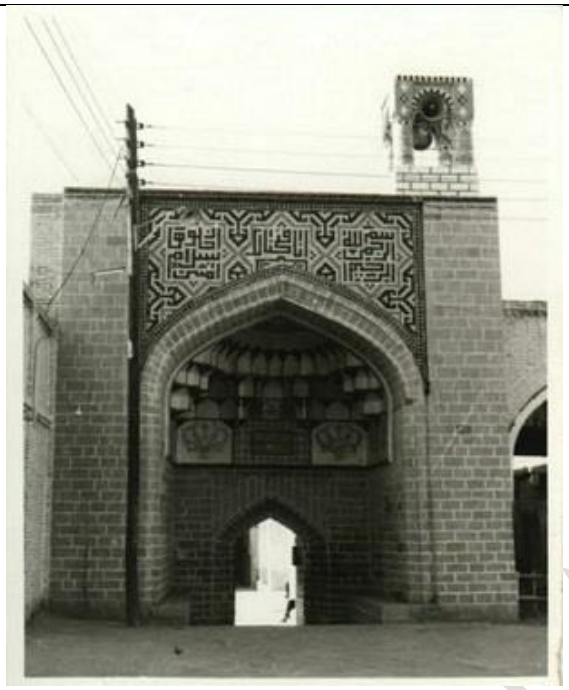
در مورد تاریخچه مسجد جامع دزفول باید گفت که این بنا در قرن سوم هجری احداث شده و برگرفته از اصول معماری کاخ ایوان کرخه است. شکل‌گیری کنونی مسجد به اواسط دوره صفویه برمی‌گردد و سبک معماری خاص آن، ترکیبی از معماری بومی دزفول و الگو گرفته از دورهٔ ساسانی است. مسجد جامع دزفول به شماره ۲۸۷ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است (امام، ۱۳۷۰: ۳۶).

قبل از بازسازی وعکس تاریخی از بقعه متبرکه امامزاده رودبند

۳.

۴. بقعه شوش
کتیبه الله محمد علی

۵. ورودی مسجد جامع

۶. کتیبه های بقعه بن جفر

۷. قبه و بارگاه قدیمی محمد سبزقبا در دزفول

بنابراین نمادهای تشیع در ابنیه و بقاع متبرکه حداقل آنچه تا کنون موجود است نشان از مذهب تشیع در این دیار داشته و به یقین حوزه علمیه و حضور علما در این خصوص از عوامل مؤثر و اصلی این پدیده بوده است (مقدم‌نیا، ۱۳۶۷: ۶۵).

بنابر شواهد موجود در ابنیه‌های دزفول مالک ساختمان در دست احداث، جایگاه یا مکان‌هایی در پیکرهٔ ابنیه خود در به تصویر درآوردن باورهای اعتقادی، مرام و مسلک خود مشخص می‌کند تا استادکار معمار با به‌کاربردن اشکال تعریف‌شده در عنصر خوون، نما و فضای جورچین شده‌ای بر دیوارهای خانه‌اش به کار بندد و خواسته درونی و گرایش‌های دینی و مذهبی او را ترسیم نماید تا جامعه هدف با دیدن آن قوهٔ ذهن و خیالش پرورش یابد، هم‌کیش و هم‌مسلکانش با دیدن نمادهای مذهبی بازپروری فکری شوند. نمونه‌های واضح آن در نصب کاشی با طراحی نام «علی» و اجرای کتیبه‌نگاری روی آجر با عنوان «یا علی مدد» به‌خوبی قابل مشاهده است.

۸. الله، محمّد، علی

این تعامل تنگاتنگ بین هنرمندان معمار و نهاد دین، بستر شکل‌گیری و ترویج کتیبه‌نگاری‌های اعتقادی در فضای عمومی و خصوصی شهر شده است. به عبارت دیگر، هنرمندان معمار تحت تأثیر آموزه‌های دینی و با هدایت علما، به خلق آثاری پرداختند که تجلی‌بخش باورهای مذهبی جامعه بود.

در بازسازی اماکن بافت قدیم دزفول آثار فراوانی پیدا شده است که درون جداره‌ها و ستون‌های قطور سکونت‌گاه فعلی بر سکونت‌گاه پیش‌تر بنا شده است. طول و عرض آجرها دلالت بر قدمت این هنر دارد (نعیمایی، ۱۳۹۹: ۲۳). در خوون‌کاری‌های به نمایش درآمده، آرایه‌های آجری به تأسی از آیات رحمانی، نام مبارک پیامبر (ص)، اسماء جلاله، نام زیبای معصومین علیهم‌السلام اجمعین عینیت زیبایی به خود گرفته است. هنرآفرینی صنعت زیبای خوون‌کاری در جلوه بخشیدن به کتیبه‌ها زبان تحسین مستشرقین را در مسحور شدن به رمز و رازهای گره‌خورده در جان خوون‌کاری گشوده است.آن‌ها معترف‌اند: «هنر خوون‌کاری دزفول بر نقوشِ ونِیز در ایتالیا برتری دارد.» (دیولافوا، ۱۳۸۶) سنت کتیبه‌نگاری، سردَرنویسی که از دیرباز در دیار دزفول و شوشتر رایج بوده، متأسفانه امروز کم‌رنگ شده است!

این سنت پسندیده برگرفته از دستورات دینی است که در آن توجه به آیات رحمانی به منظور بهره‌جستن از ذکر نام خدا، یاد رسول مکرم اسلام(ص) و ائمه اطهار علیهم‌السلام اجمعین در اولین ساعات روز با آغاز آیهٔ بسم الله الرحمن الرحیم که بر بالای سردَر منازل، ایوان، اتاق‌ها و فضاهای بیرونی و اندرونی خانه‌ها، حک شده است تأکید بر سعادت و بهروزی است. ذکر است که در مذهب و باورهای شیعی موهبت الهی است و سبب‌ساز هدایت و کمال مطلوب است (کفعمی، ۱۳۷۵: ۲۴۷). این آرایه‌ها در فرهنگ مردم متدین دزفول و شوشتر از نیکوترین شعایر دینی و مذهبی است که به‌راحتی قابل مشاهده است.

کارکرد آجرچینی با مضامین دینی و برآمده از اعتقادات شیعی در میان کوچه پس‌کوچه‌ها بر سردَر منازل و در فضاهای اندرونی، بیرونی حیاط خانه‌ها نشان از اعتقادات راسخ فرهنگ تشیع دارد.

آنچه مسلم است در دزفول کتیبه‌نویسی و آجرتراشی آیات رحمانی و اسماءالله فقط در فضاهای مسجد، حسینیه‌ها، تکایا محدود نمی‌شود؛ بلکه در سیمای خانه جلوه‌گاه شعایر توحیدی است. این خصیصه در دیار دزفول و شوشتر موضوع اعتقادی و باوری راسخ از شریعت مقدس اسلام است که در جان، روح و روان مردم متدین این منطقه رسوخ کرده و نهادینه شده است و جلوه‌گری خود را بر همگان عیان ساخته است. قدیم‌ترین نمونه مربوط به درج کتیبهٔ الله ورودی بنای هشتی قلعه شرف آباد دزفول به شرف‌النسا بیگم از اعقاب شاه اسماعیل صفوی منصوب می‌شود (مقدم‌نیا، ۱۳۶۹: ۸۲) همچنین حمام کرناسیون با پلاک ثبتی سازمان میراث

فرهنگی با درج قدمت بنا مربوط به عصر زندیه تا قبل از تعمیرات سردر ورودی به بسم‌الله مزین بوده است اما امروزه تابلوی میراث فرهنگی آن را پوشنده است. جملگی نشان از دیرینه بودن این رفتار اجتماعی در این دیار دارد.

متأسفانه با ورود تجددگرایی و توسعه‌یافتگی بافت قدیم شهرها تخریب گردیده و ابنیه‌ها قدیمی به‌عنوان مکان‌های پوسیده، با هزاران ادله بی‌مناسب دستاویز نابودی آثار ذی‌قیمت هنری شده است. اگر در زیبانگاری ابنیه در اکثر سرزمین‌های اسلامی فقط به کتیبه‌نویسی در فضای مساجد با رنگ و لعاب بسنده شده است، در منطقه آرایه‌های آجری که آیات رحمانی را در پیکر خانه‌ها به نمایش درآورده است فراوان و متنوع منحصربه‌فردی را نماینگر است. متأسفانه زیباترین آجرکاری‌ها سردر منازل دزفول با نام معصومین (ع) در حادثه هشت سال جنگ تحمیلی عراق علیه ایران بسان زمین زراعی شخم زده و کامل تخریب شده و از بین رفته است و آخرین رگه‌های این نفس به شمارش افتاده زیر سایه تجددگرایی در حال نابودی است.

نقوش هنر کتیبه‌نویسی عبارت‌اند از: تصویر قالب بسم الله، تصویر آیات رحمانی (کاشی انا فتحنا)، نام محمد (ص)، نام علی (ع)، نام معصومین (سردر خانه) در کمترین خانه‌ای از بافت قدیم می‌توان مثال آورد که آرایه‌ای از اسماءالله جلاله، نام پیامبر، نام علی بن ابیطالب (ع) و معصومین علیه‌السلام اجمعین، احادیث و آیات ربانی نبوده باشد. این شیوه عملی علاوه‌بر شهر به روستاهای اطراف نیز کشیده شده است. امروز اثری جز نقوش آجری باقی نمانده است. کتیبه‌نویسی با توجه به وسعت مالی و توانمندی خانواده‌ها بر پیکره فضاهای مسکونی نمود بیشتری به خود گرفته و آثار و نشانه متفاوت دارد. مثلاً کمتر خانه‌ای می‌توان پیدا کرد که آیه بسم الله الرحمن الرحیم نداشته باشد. بعضی خانواده‌ها که توانایی مالی داشته‌اند این نشانه‌ها در سردر ورودی، پیشانی حیاط، ایوان، سردر اتاق‌ها، بر روی ستون‌ها اسماءالله و معصومین علیه‌السلام حک شده است.

مدارس علوم دینی نیز از این قاعده مستثنا نبوده‌اند این اماکن که اگرچه از نظر شکل و شمایل با اماکن مسکونی تفاوت قابل ملاحظه‌ای نداشتند و امکان تمیز دادن برای غریب‌ها ممکن نبود زیرا شباهتشان مانند خانه‌های آن دوران بوده و از تابلو و هرگونه نشانه‌گذاری عاری بوده‌اند. اما کتیبه‌های مبنی بر آیه و نشانه همانند خانه‌ها در پیشانی ورودی داشتند یا بالای حجره‌ها و اتاق‌ها می‌توان دید نظیر مدرسه آیت‌الله حاج شیخ محمد مهدی بیگدلی که امروزه به‌طور کل از بین رفته است.

مجموعه اشکال حکاکی شده در آجرهای ردیف‌شده، قالب‌بندی و چینش‌شده بر پیشانی خانه به‌ترتیب با عناوین مختلفی عبارت‌اند از: بسم الله الرحمن الرحیم، و ان یکاد، هذا من فضل ربی، کلمة الله هی علیا، یدالله فوق ایدیهم، نصرمن الله و فتح قریب، الله، محمد، علی، فاطمه، حسن و حسین که به صورت جداجدا از همدیگر و یک‌جا در قالب نماد پنج تن آل‌عبا، حدیث سلسله الذهب، و دیگر اشکال که زینت‌بخش سردر خانه‌ها جلوه‌گری می‌کند و در این میان نام مبارک پیامبر (ص) گاهی به‌تنهایی یا در تلفیق با نام علی بن ابیطالب گرداگرد مجموع نقش‌های گل‌وبوته نامی از جنس آجر آذین شده است و برخاسته از آموزه‌های اعتقادی و شریعت مقدس اسلام است. مردم دزفول متناسب با فرامین الهی و احادیث و تأکید و سفارش رهبران دینی به ترسیم باورهای خود بر سردر خانه و سایر فضاهای داخلی خانه همت گماشته‌اند.

تقسیم‌بندی کتیبه‌نگاری خطوط بنّایی سردر منازل دزفول عبارت‌اند از: کتیبه‌نویسی با عنصر خوون‌چینی؛ کتیبه‌نگاری با حکاکی روی آجر؛ کتیبه‌نویسی در قالب‌بندی گچی؛ کتیبه‌نگاری با آجرهای مُهری؛ کتیبه‌های کاشی‌کاری‌شده؛ کتیبه‌های تلفیقی.

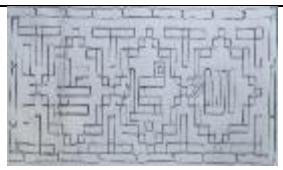
دوره	اماکن عمومی		اماکن خصوصی	نوع و سبک	موارد شناسی‌شده
اواخر عصر صفویه	بقاع: رودبند، سبزقبا، شاه رکن‌الدین، محمدبن‌جعفر، حمام مسجد جامع		قلعه شرفووآ	خوون‌چینی، خط بنّایی	عمومی: ۵ نمونه خصوصی: ۱ نمونه گزینه‌شده: ۱ نمونه
زندیه	حمام کرناسیون، حمام میان‌دره، مدرسه شیخ طاهر معزی، اتاق شیوخ انصاری		منازل محله قلعه، محله خراطان، میرزکون منتسب‌به میرزکی خان زند	خوون‌چینی، خط بنّایی، کاشی‌کاری، تک رنگ بر سطح سفید	عمومی: بیش از ۱۰ نمونه خصوصی: ۵۰ نمونه گزینه‌شده: ۳ نمونه
مقطع پژوهش	حمام وزیر، کاروان‌سرای بازار و کاروان‌سرای قندی، مدرسه شیخ محمدرضا معزی، دکان‌ها بازار کهنه	قاجاریه	منازل بافت قدیم، کرناسیون، حیدرخانه، نعمت‌خانه، باقلیون، خیمه‌کشون، و ...	خوون‌چینی، کتیبه‌نویسی، کاشی‌کاری رنگارنگ، تلفیقی	عمومی: بیش از ۵۰ نمونه خصوصی: بیش از ۱۰۰ نمونه گزینه‌شده: ۱۰ نمونه
	حمام وزیر، کاروان‌سرای بازار و قندی، مدرسه شیخ محمدرضا معزی، دکان‌ها بازار کهنه	پهلوی اول	حاشیه بافت قدیم، مرشدبکون، صحرابدر مغربی و مشرقی، چولیون، چوقابفون	خوون‌چینی، کتیبه‌نویسی، کاشی‌کاری رنگارنگ، تلفیقی، قالب‌بندی گچی، آجر مُهری	عمومی: بیش از ۵۰ نمونه خصوصی: بیش از ۲۰ نمونه گزینه‌شده: ۳ نمونه

۹. بافت قدیم دزفول: کوچه و سابات صفار، کتیبه خوون‌کاری نام الله، محمّد و علی، تاریخ بنا: اوایل دوره قاجار

۱۰. الله محمد علی

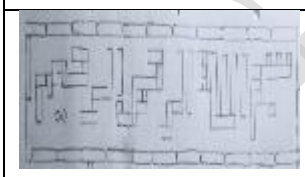
۱۱. کتیبه خوون‌کاری: الله، محمّد علی، ترسیم از: استاد محمدعلی خوون‌چن

۱۲. بافت قدیم دزفول: کتیبه خوون‌کاری، آیه بسم الله الرحمن الرحیم، تاریخ بنا: اوایل عصر قاجاریه، منبع: دزفول شهر آجر

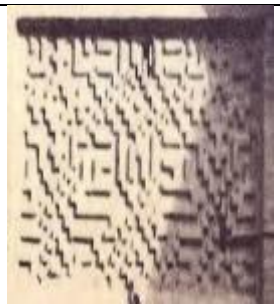
۱۳.کتیبه آجری

۱٤. کتیبه خوون‌کاری: آیه بسم الله الرحمن الرحیم، ترسیم از: استاد محمدعلی خوون‌چن

۱۵. بافت قدیم دزفول: محله احمدکور، کتیبه خوون‌کاری، ورودی در خانه جزایری، نام علی، قدمت بنا: اواخر عصر زندیه، تاریخ تصویربرداری:دههٔ ۱۳۶۰ ش، منبع: دزفول شهر آجر.

۱۶. علی

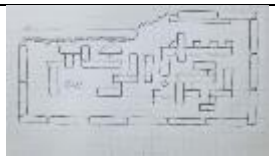
۱۷.علی

۱۸. محل: شاه‌آباد، قلعه امیر بهمن خان، کتیبه خوون‌کاری، آیه بسم الله الرحمن الرحیم، اواخر عصر قاجار، تاریخ تصویربرداری: دههٔ ۱۳۹۰ ش

۱۹. بسم الله الرحمن الرحیم

۲۰.

کتیبه خوون‌کاری: بسم الله الرحمن الرحیم ترسیم توسط: استاد محمدعلی خوون‌چن

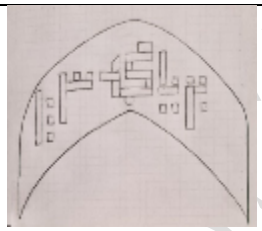

۲۱. بافت قدیم دزفول، محله کرناسیون: کتیبه خوون‌کاری یا محمد، سازه مربوط به اواخر زندیه و اوایل عصر قاجار. تاریخ برداشت تصویر: دهه ۱۳۶۰ ش منبع: دزفول شهر آجر

۲۲.

بسم الله الرحمن الرحیم

۲۳.

کتیبه خوون‌کاری یا محمد ترسیم از: استاد محمدعلی خوون‌چن

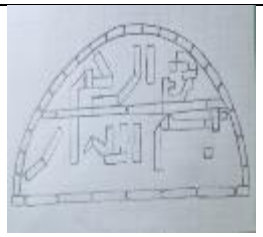

۲۴. بافت قدیم دزفول: محله صحرا بدر مشرقی، کتیبه خوون‌کاری بسم‌الله الرحمن الرحیم، سردر منزل بی‌بی اختر حاجی شیخ، قدمت بنا: اوایل عصر پهلوی، تاریخ تصویربرداری: ۱۴۰۳ ش

۲۵.

بسم الله الرحمن الرحیم

۲۶.

کتیبه خوون‌کاری بسم الله الرحمن الرحیم، ترسیم از: استاد محمدعلی خوون‌چن

۲۷. بافت قدیم دزفول: قاب خوون‌کاری با نام علی، قدمت بنا: اواخر عصر قاجار و اوایل دوره پهلوی، تاریخ تصویربرداری: دههٔ ۱۳۶۰ ش، منبع: دزفول شهر آجر

۲۸.علی

۲۹.

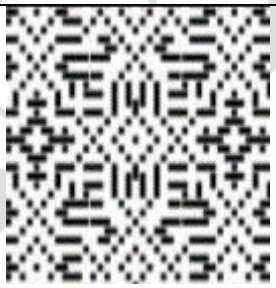
کتیبه خوون‌کاری با عنوان علی در قاب شش ضلعی به‌صورت دوار، ترسیم از: پریسا احمدزاده برازجانی

۳۰.علی

۳۱.بافت قدیم دزفول: نمای داخل منزل، کتیبه خوون‌کاری با عنوان علی، قدمت بنا: اواخر زندیه و اوایل قاجار، تاریخ تصویربرداری: دههٔ ۱۳۶۰ ش، منبع: دزفول شهر آجر

۳۲.کتیبه خوون‌کاری با عنوان علی، تاریخ تصویربرداری:دههٔ ۱۳۶۰ ش، منبع: دزفول شهر آجر

۳۳.محمد

۳۴. بافت قدیم دزفول: کتیبه‌کاری خوون در قسمت بالا نام علی (ع)، قسمت پایین نام محمد (ص) و در مرکز قاب تلفیقی از نام مبارک پیامبر و امام علی درهم‌تنیده شده، تاریخ بنا: اوایل دوره پهلوی، تاریخ تصویربرداری: نامشخص

۳۵. عنوان کتیبه خوون‌کاری: نام محمد (ص) و علی (ع)

ترسیم از: استاد محمدعلی خوون‌چن

۳۶. کتیبه خوون‌کاری سردر منزل با عنوان علی در نمای چلیپا، قدمت بنا: اواسط عصر قاجار، تاریخ تصویربرداری: دههٔ ۱۳۶۰ ش، منبع: دزفول شهر آجر

۳۷.علی

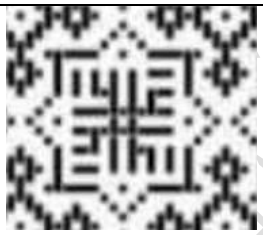
۳۸.نام علی (ع) در نمای چلیپا، منبع: دزفول شهر آجر

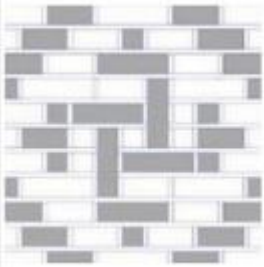
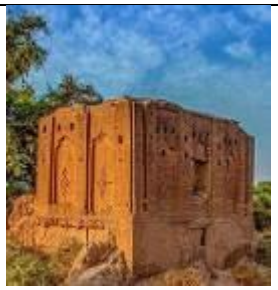
۳۹. بافت قدیم: کتیبه خوون‌کاری سر در ورودی خانه در با عنوان نام علی، چهار جهت واژه علی درهم‌تنیده و به هم گره‌خورده، قدمت بنا: عصر قاجار، تاریخ تصویربرداری: دههٔ ۱۳۶۰ ش، منبع: دزفول شهر آجر

۴۰.علی

۴۱.علی

 ۴۲.بافت قدیم: نمای داخل خانه، منبع دزفول شهر آجر	 ٤٣.محمد	 ٤٤.هشتی و شاه‌نشین قلعه شرف‌آباد منسوب به شرف‌النسا بیگم از اعقاب شاه اسماعیل صفوی، قدمت بنا: اواخر عصر صفویه	 ٤٥.حمام کرناسیون: بنابه درج پلاک میراث فرهنگی قدمت بنا اواخر دوره زندیه، عنوان کتیبه: سر در حمام عمل میراث فرهنگی و شهرداری دزفول، طی تعمیرات کتیبه بسم‌الله آشکار نیست

۴. روش تحقیق

این پژوهش به روش توصیفی – تحلیلی و با تلفیق داده‌های میدانی و کتابخانه‌ای انجام شده است. جامعه آماری، بافت قدیم دزفول است که با نمونه‌گیری هدفمند، ۲۰۰ کتیبه از محله‌های مختلف شهرستان دزفول، نظیرِ قلعه (در مرکز شهر)، کرناسیون (در شمال شهر)، صحرابدر (در جنوب شهر) را انتخاب و مطالعه کرده‌ام. بنابه گفتهٔ عبدالحسین پوررکنی ده هزار (سازمان نوسازی ۱۳۹۵) ابنیه در بافت قدیم شهر دزفول موجود است که نگارنده بیش‌از ۲۰۰۰ منزل از محله‌های مختلف دزفول را طی دو سال بازدید کرده است و بیش از ۲۰۰ کتیبه‌نویسی متنوع را بر بالای سر در منازل مسکونی ملاحظه نموده است. بر همین اساس مواردی را گزینشی تصویربرداری کرده است. در پاره‌ای موارد سردر اتاق‌ها، سرستون ایوان‌های فضای داخل بناهای مسکونی نیز در این مطالعه مستثنی نبود، اما به‌دلیل تخریب بنا و خطر ریزش یا عدم رضایت خانواده‌ها، انگشت‌شماری از آن‌ها مورد بررسی قرار گرفت که در بخش‌های پیش رو از نظر خواهد گذشت.

داده‌ها through عکس‌برداری و مشاهدهٔ مستقیم جمع‌آوری و سپس طبقه‌بندی و تحلیل محتوایی شده‌اند. برای تحلیل داده‌ها از روش‌های کیفی شامل تحلیل محتوا و نشانه‌شناسی استفاده شده است.

۵. یافته‌ها: گونه‌شناسی کتیبه‌ها

یافته‌های تحقیق حاکی از تنوع بسیار در اجرای کتیبه‌ها است که در پنج گونه اصلی قابل دسته‌بندی هستند:

۵- ۱. خوون‌چینی

این té cnica شامل چیدمان آجرهای تراش‌خورده به‌صورت برجسته است. نمونه‌های بارز شامل کتیبه‌های «بسم‌الله»، «یا علی» و «محمد (ص)» است. آیه بسم اللّه الرحمن الرحیم در ابعاد و اندازه متعدد به وفور در داخل و خارج بناها دیده می‌شود. گاه الله برای دفع بلا در محل اجر شده پنهان است. (مانند الله که بالای هر سردر مسیر کوچه‌ها به‌سختی نمایان می‌شود) گاه به‌عنوان نظر قربانی (دفع چشم‌زخم) حافظ جان مال و دوری چشم حسودان پیش‌بینی شده است. گاه در ادغام با نام پیامبر (ص) و علی (ع) میان گره‌های آجری درهم‌تنیده شده چپ و راست، بالا و پایین نمود خود را عیان می‌سازد. گاه هرکدام از اسماء مبارک مجزا از همدیگر یا در کنار هم فشرده هستند.

۵- ۲. حکاکی روی آجر

در این té cnica، نوشته‌ها به صورت برجسته یا فرورفته روی آجر ایجاد شده‌اند. این گونه غالباً برای نوشتن نام پنج تن و آیات کوتاه به کار رفته است.

۵- ۳. قالب‌بندی گچی

استفاده از قالب‌های گچی پیش‌ساخته برای ایجاد کتیبه‌هایی با مضامین مذهبی مانند «بسم‌الله» . در پاره‌ای موارد سردرهای ورودی منازل، ورودی اتاق‌ها و نیز نمای داخل اتاق کتیبه‌هایی از جنس قالب‌بندی‌های گچی پیش‌ساخته به کار برده شده است. این نوع اجراها بیشتر مربوط به اواخر عصر قاجار و ورود به عصر پهلوی اول است و نشان از بهره‌برداری از زیبایی خط در ترسیم بهتر آیه و سهولت در اجرای کار است

۵- ۴. آجرهای مُهری (کتیبه‌نویسی اسامی با آجرهای مُهری)

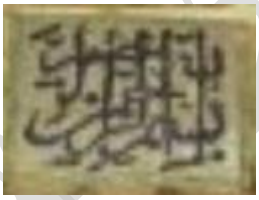
در این té cnica، مضامین مورد نظر قبل‌از پخت آجر بر روی آن نقش می‌زده‌اند. نمونه‌های بارز شامل تکرار نام «علی» و نقوش کبوتر است.

صنعت خوون‌چینی به‌منظور سرعت و سهولت در استفاده کردن از آجرهای تراش‌خورده، خشت‌های آماده را قبل از رفتن به کوره از یک ضلع با آب و نرمی دست صیقل می‌دادند تا نیازی به تراش آجر نباشد همچنین با ساخت قالب‌های چوبی قطعات مورد نیاز در چینش هنر خوون‌کاری سرعت می‌بخشیدند. در اواخر عصر قاجار ظهور آجرهای قالبی است که بسیاری از این قالب‌ها با نام الله، اسامی معصومین، نقش کبوتر، خطوط مورب، ستاره شش ضلعی، هشت ضلعی، چهارده ضلعی و شانزده ضلعی قبل از بردن به کوره در ابعاد مختلف قالب زده می‌شد.

 ٤٦.آجرهای مهری: خشت‌ها قبل از خشک شدن و ورود به کوره در قالب‌های دارای نقوش و اسامی معصومین (ع) فشرده می‌شوند تا موضوعات موردنظر بدون تراش و کتیبه به عمل آیند.	 ۴۷.محمد	 ۴۸.حسین	 ۴۹.علی

۵- ۵. کاشی‌کاری

استفاده از کاشی‌های معرق یا هفت‌رنگ برای ایجاد کتیبه‌هایی با مضامین مذهبی مانند «بسم‌الله» و «انا فتحنا». پخت کاشی در منطقه دزفول قدمتی چند هزارساله دارد و تا عصر پهلوی به شیوه‌های مختلف با پخت رنگ‌های متنوع رایج بوده است. خطوط ساده در دو رنگ سیاه و سفید نشان از قدمت بعضی از این کاشی‌ها دارد و بیانگر عمر طولانی کتیبه در بهره‌برداری کاشی در جلوه‌گری آیه و اسامی معصومین دارد. راحتی نصب، سهل و آسان بودن در جابجایی، کم هزینه بودن در مقایسه با کتیبه‌نویسی خط بنّایی روی آجر می‌تواند ازجمله دلایل کارکرد کاشی در ترسیم آیات رحمانی و نام معصومین باشد.

  ۵۰. بسم الله الرحمن الرحیم	 ۵۱. بافت قدیم: سردر ورودی منزل در دزفول، تلفیقی از حکاکی نام معصومین (ع) با کاشی بسم‌الله الرحمن الرحیم	 ۵۲. بسم الله الرحمن الرحیم	 ۵۳. النظافة من الایمان

۵- ۶. کتیبه‌های تلفیقی

تزیینات سردر بعضی منازل با بهره‌گیری از آرایه‌های آجری صنعت معماری سنتی دزفول تلاش بر آن داشته تا چشم‌اندازی هنرمندانه از زیبایی‌شناسی را بر سردر بعضی منازل به منصه ظهور رساند و خلاقیت‌های هنری را در مسحور کردن چشم عابرین به کار بندد. این فصل بر سردر منازل در تلفیق صنعت خوون‌چینی با قالب‌های گچی و آجرهای مهری و کتیبه‌نویسی درون آجر مربوط به ورودی منزلی اواخر عصر قاجار و ورود به عصر پهلوی مربوط می‌شود نمونه زیبای آن در محله مرشدبکان دزفول نمایان است.

 ٥٤. کتیبه‌نویسی تلفیقی: ترکیبی از اسامی پنج تن آل عبا در قالب گچی، حکاکی تاریخ در دل آجر، دو آجر مُهری با سه بار تکرار نام علی با نمای کبوتر این قاب زیبا در بافت قدیم، محله مرشد بکان همچنان پابرجای مانده‌است. منبع: دزفول شهر آجر	 ٥٥. خوون‌چینی نقش کبوتردر طرفین قاب گچی، ترسیم از: پریسا احمدزاده برازجانی	 ٥٦. متن داخل قاب، قالب گچی ریخته‌شده با حاشیه‌سازی آجر زینت داده شده است. متن داخل قاب نوشته شود	 ٥٧. آجر مهری دوازده پر، وسط سطح آجر نقش مدور علی و نیز نقش کبوتر برآمده قالب شده است که پس‌از پخت کوره مورد بهره‌برداری قرار گرفته است.

۶. تحلیل و بحث

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که کتیبه‌های آجری دزفول در دوره قاجار، فراتر از یک عنصر تزیینی، کارکردهای متعددی داشته‌اند:

۶- ۱. کارکرد اعتقادی

این کتیبه‌ها بیانگر باورهای عمیق مذهبی ساکنان بوده و به‌عنوان نمادهای اعتقادی در فضای زندگی روزمره حضور داشته‌اند.

۶- ۲. کارکرد هویتی

کتیبه‌ها به عنوان نشانه‌های هویتی، بیانگر تعلقات مذهبی و فرهنگی ساکنان خانه بوده‌اند.

۶- ۳. کارکرد حفاظتی

بسیاری از ساکنان، این کتیبه‌ها را به‌عنوان حرز و حافظ خانه در برابر آسیب‌ها می‌دانسته‌اند.

۶- ۴. کارکرد اجتماعی

این کتیبه‌ها در تقویت انسجام اجتماعی و ایجاد اعتماد بین ساکنان محله‌ها نقش داشته‌اند.

۷. نتیجه‌گیری

مطالعه کتیبه‌های آجری دزفول نشان می‌دهد که هنر معماری این دیار، بازتابی عمیق از باورهای کلامی و اعتقادی جامعه شیعه آن است. این کتیبه‌ها نه‌تنها ازنظر هنری ارزشمندند، بلکه به‌عنوان اسناد فرهنگی، باورها و اعتقادات جامعه دوره قاجار را ثبت کرده‌اند. این پژوهش با ارائه یک گونه‌شناسی منسجم، گامی در جهت مستندسازی این میراث ارزشمند برداشته و زمینه را برای مطالعات بین‌رشته‌ای در حوزهٔ الهیات، هنر و جامعه‌شناسی فراهم می‌آورد. پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آینده به بررسی تطبیقی این کتیبه‌ها با دیگر شهرهای تاریخی ایران بپردازند.

منابع

۱. اقتداری، احمد (۱۳۵۴). *دیار شهریاران؛ آثار و بناهای تاریخی خوزستان*. تهران: انجمن آثار ملی.

۲. حامدی‌نیا، مهدی (۱۳۹۳). *معماری دزفول باستان*. دزفول: انتشارات دارالمؤمنین.

۳. امام، سید محمدعلی (۱۳۷۰). *تاریخچه مسجد جامع دزفول*، دزفول: انتشارات دارالمومنین.

۴. دانشور، محمود (۱۳۲۶). *دیدنی‌ها و شنیدنی‌های ایران*. تهران: فردوسی.

۵. دیولافوا، مادام ژان (۱۳۸۶)، *سفرنامه؛ خاطرات کاوش‌های باستان‌شناسی شوش ۱۸۸٤ - ۱۸۸۶*. مترجم ایرج فره‌وشی، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.

۶. راجی، علی، (۱۳۸۲). *تاریخ علماء و روحانیت دزفول*. قم: انتشارات زائر.

۷. سازمان نوسازی و شهرسازی دزفولی، (۱۳۹۵). *آمار و ارقام*. عبدالحسین پوررکنی. دزفول: انتشارات روابط عمومی شهرداری.

۸. عطاریان، کورش و عزیزحاجی، عصمت (۱۳۸۹)، بررسی نقوش آجری در تزئینات کتیبهٔ سردر ورودی خانه‌های تاریخی دزفول، سومین کنگره بین المللی عمران، معماری و شهرسازی معاصر. دانشگاه تهران، دی ماه (۱۳۸۹).

.https://civilica.com/doc.۱۰۰۲٤۳۵/

۹. فیض حداد، زهرا، عنایتی و علیرضا، نوری سقائی،امیر، بررسی تزئینات آجرکاری در دوره اسلامی با تمرکز بر بافت شهر دزفول، (۱۳۹۷)، نوبت چاپ: اول. تهران: انتشارات سنجش و دانش، گروه آموزشی مدرس (وابسته به م. ف. ه. سیمای گلستان آفرینش).

۱۰. کفعمی، ابراهیم بن علی (۱۳۹۵). *المصباح*. قم: الشریف الرضی، زاهدی.

۱۱. نعیمایی، غلامرضا (۱۳۷۶). *دزفول شهر آجر*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

۱۲. نعیمایی، غلامرضا (۱۳۹۹). *دزفول شهر آجر*، جلد دوم. تهران: انتشارات سروش دانش.

۱۳. مقدم‌نیا، عبدالامیر (۱۳۶۷). حضرت سید محمد بن موسی الکاظم؛ سبزقبا. تهران: چاپخانه ارشاد.

۱۴. مقدم‌نیا، عبدالامیر (۱۳۶۹). محمد بن جعفرطیار. قم: انتشارات علمیه.

۱۵. مکی‌نژاد، مهدی (۱۳۹۷). *آجرستان؛ مجموعه مقالات اولین همایش آجر و آجرکاری در هنر و معماری ایران*. جلد اول. چاپ اول. تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.

۱۶. نظیری، حبیب، (۱۳۸۰). سلطان خواجه علی سیاه‌پوش. دزفول: انتشارات دارالمؤمنین.

۱۷. موحد، محمدعلی (بی‌تا). *سفرنامه ابن‌بطوطه*. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.۲۱۱.

۱۸. موسوی آملی، سید محسن. (۱۳۸۷). سردر نوشته‌های قرآنی. بشارت. دوره: ۱۱. شماره نشریه: ۶۵.

19. ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA. (1926). Eleventh Edition.

20. LESTRANGE, G. (1966). THE LANDS OF THE EASTERN CALIPHATE. LONDON: FRANK CASS & CO.LTD.